

Феномен історичної свідомості: соціально–філософський аналіз

Розглядається історична свідомість як складова суспільної свідомості. Розкривається механізм історичної свідомості, підкреслюється, що змістом історичної свідомості є не тільки події минулого, у ній зосереджені всі три модуси історичного часу – минуле, теперішнє і майбутнє. Розглядаючи і оцінюючи минуле через фокус теперішнього і теперішнє як результат минулого розвитку, вона й майбутнє сприймає як проекцію реальних, абсолютно конкретних процесів і тенденцій, що діють в сучасності, на подальші щаблі розвитку суспільства.

Ключові слова: історична свідомість, суспільна свідомість, історико–культурна традиція, історичне пізнання.

Дослідження розвитку людини, її духовного світу в перехідних суспільствах, до яких належить і Україна, – одна із актуальних проблем, що постала перед вітчизняним суспільствознавством. Предмет особливої уваги, з боку науковців – це молодь, яка відіграє важливу роль в соціальній динаміці українського суспільства. Наше майбутнє значною мірою залежатиме від того, наскільки успішно молоде покоління буде спроможним осмислити та засвоїти загальнонаціональні ідеї та інтереси, втілити їх у життя.

Органічна, обумовлена природою, спрямованість суспільства, особливо молоді, у майбутнє аж ніяк не відсторонює її від минулого. «Минуле і майбутнє – це дві сторони однієї медалі. Вони поєднуються сьогоднішнім. І якщо нині хтось і десь намагається ввійти у завтра, спираючись на фальсифіковане минуле, він матиме не що інше, як потворне майбутнє» [3,551].

Формування історичної свідомості молоді – одне з найбільш складних завдань, що стоїть перед українським суспільством. Нинішній стан їхньої історичної свідомості, як свідчать результати соціологічних досліджень, надто суперечливий. І в цьому немає нічого дивного та не передбачуваного. Адже духовний світ молоді, що формується в умовах масштабних суспільних трансформацій, не може не бути складним і суперечливим.

Криза ідентичності є виявом стану невизначеності щодо оптимального напрямку розвитку суспільства, руйнуванням усталеної системи цінностей, конфронтаційною взаємодією різних суспільних сил. Основними проявами такої полярності є:

– розрив між утвердженням пріоритету особи в суспільно–політичному розвитку та широким декларуванням ідеї пріоритету загальнодержавних, загальнонаціональних інтересів;

– відсутність гармонії між національною ідентифікацією та іншими різновидами колективно–культурної ідентифікації;

– суперечливість між міфами про національну ідентичність та реальними потребами, інтересами і прагненням окремих груп населення, в тому числі молоді;

– надмірна увага масової свідомості до ідеологічних (насамперед, національно забарвлених) цінностей замість прагматичних пропозицій у процесі реформування суспільного організму [2,118].

Поza історичної свідомості не може бути а ні національної, а ні патріотичної, а ні громадянської свідомості. Процес розбудови української державності ставить завдання всебічної підготовки та виховання людини і громадянина. Хто ми такі, звідки вийшли, де наші корені і куди прямуємо? – ось низка питань, без відповіді на які молода людина не може включитись у загальнодемократичний процес як його повноправний суб'єкт. Адже бути громадянином – це значить приймати державу як свою, діяти у відповідності із її політикою, що вимагає високого рівня розвитку свідомості, складовою якої є історична свідомість.

Знаючи минуле, людина більш впевненіше сприймає сьогодення й моделює майбутнє. Вона розуміє, що нинішні процеси обумовлені історично, що тисячі, а може й мільйони людей віддали за цю мить своє життя, що українці – це народ, який споконвічно прагнув до державності, виборів її й має зберегти в складних політичних виразах, які розгортаються в сучасному світі.

Впродовж минулих десятиліть в школах і вузах історія вивчалась в ідеологічно препарованому вигляді. Проникнення до глибин історичного знання не заохочувалось. Історія України розглядалась в контексті російської як її складова. Українську історико–культурну традицію як унікальний досвід культуротворення світового масштабу, фактично не визнавали. З проголошенням незалежності виникли не менш складні проблеми: як подати цей матеріал, як виховати шанобливе ставлення до своєї історії і культури і, одночасно, не провокувати зневагу до народів і держав, що принижували й обмежували її розвиток, які форми історичного виховання найбільш ефективно сприяють процесу громадянського становлення молоді тощо.

У вимірі історичного часу проблема подальшого розвитку країн різного походження полягає у створенні історичного фундаменту для відтворення суспільного життя, тобто такого, що вже має розвинені людські, технологічні, науково–освітні й організаційні ресурси, і побудові на ньому інформаційного, відкритого та самодостатнього для подальшого розвитку суспільства.

Саме тут своє слово має сказати фундаментальна історична наука. Практика довела, що науковці на Сході і Заході мають всупити у діалог і переосмислити у вимірі інформаційної фази розвитку світової спільноти минуле і тим самим внести певні корективи у наше бачення вагомості його окремих подій і їх впливу на сьогодення, скорегувати світоглядну основу взаємовідносин між народами світу, створити усі необхідні умови для формування розвинутої історичної свідомості у молоді. На порядок денний гостро постала проблема формування історичної свідомості молодого покоління, оскільки інтуїтивно відчутна загроза не тільки його загубити у вирі перебудови, а й спотворити процес філогенетичного відтворення родового життя народу.

Поняття «історичної свідомості» конституювалось у нашій науці не так давно. Достатньо підкреслити, що декілька десятків років тому, філософи, соціологи, історики, коли звертались до проблеми рівнів, форм і типів свідомості, здебільшого навіть не згадували про історичну свідомість. А коли й згадували, то інтерпретувалась вона швидше як об'єм, структура і зміст знань у їх історичному розвитку. Практично не розвивався підхід, згідно якого історична свідомість виступала б усією багатоманітністю форм, що склались або створювались наукою, в яких суспільство усвідомлює (відтворює і оцінює) своє минуле, точніше, в яких суспільство репродукує свій рух у часі. Але навіть якщо і траплялось це поняття «усвідомлює», як правило уточнювалось поняттям «відтворює». Зміщений, здавалось би невеликий акцент, але він дуже суттєвий. Відтворення без усвідомлення, у цьому випадку «заводило» історичну свідомість у сферу історичного пізнання, що значно звужувало розуміння її сутності.

Разом з тим об'єктивність вимагає підкреслити наявність низки робіт, які глибоко аналізують окреслену нами проблему. Так, питання історії з точки зору методології соціального пізнання ґрунтовно досліджувались В. Келле і М. Ковальзоном. Структура і зміст історичного пізнання, особливості історичного пояснення і передбачення з позицій теорії пізнання висвітлені у роботі А. Ракітова. Історичну свідомість як пам'ять народу розглядають В. Андрущенко та М. Михальченко. Історична свідомість, історична думка теоретично і переважно в контексті становлення культури народів від античності до епохи Просвітництва були проаналізовані М. Бергом. Серйозну аргументацію вичленення як форми суспільної свідомості, окремі характеристики історичної свідомості даються в роботах А. Гулиги, Н. Єрофєєва, С. Жукова, Г. Журавльова, В. Меркушіна, И. Фомичьова, В. Єгорова та ін.

На основі існуючих досліджень єдине що можна констатувати однозначно, що історична свідомість є складовою суспільної свідомості і як така несе в собі всі характерні особливості останньої. Звідси, щоб розкрити механізм історичної свідомості, слід у самих загальних рисах зупинитися на структурі суспільної свідомості.

Як відомо, суспільна свідомість – це не тільки складне, але й цілісне духовне явище. Воно не є простою сумою або сукупністю свідомостей індивідуальних, групових чи класових. Воно складається із них. Але суспільна свідомість діалогічна, плюралістична за своїм характером. Це спів знання, накопичене спільно, вироблене в ході «діалогу». І вона, незважаючи на всю свою внутрішню багатоманітність, цілісна для суспільства на даному історичному етапі. Це перше, що важливо враховувати стосовно нашого предмету дослідження.

По-друге, у структурному вимірі суспільна свідомість складається з таких елементів як індивідуальна (суспільна) свідомість і безпосередньо суспільна свідомість; емпірична (здоровий глузд) і теоретична суспільна свідомість; суспільна психологія та ідеологія. Виділення цих елементів має умовний характер, що припустимо лише на рівні теоретичного аналізу цього складного феномену. При цьому емпіричний та теоретичний рівні суспільної свідомості розглядаються переважно в гносеологічному контексті, суспільна психологія та ідеологія – в соціальному (соціологічному) плані.

Соціально-філософський аналіз об'єднує ці підходи, акцентуючи увагу на функціональних особливостях кожного елементу свідомості. У цьому зв'язку він постає як об'єднаний підхід до вивчення свідомості.

Зрозуміти сутність суспільної свідомості поза межами індивідуальної неможливо. Індивідуальна свідомість – це духовний світ кожної особистості. У ньому індивідуальним чином виявляються найбільш суттєві (і випадкові) особливості духовного життя суспільства, риси, пов'язані із своєрідністю життєвого шляху, пізнання, культури та виховання кожної окремої особистості. Індивідуальна свідомість формується на основі засвоєння сукупності знань, культури, цінностей, норм, здобутих людством у процесі історичної еволюції.

Разом з тим індивід, що в духовному розвитку в загальних рисах повторює ходу духовної еволюції людства, має певний рівень автономії і свободи. Він іде індивідуальним шляхом пізнання і самопізнання. Саме тому індивідуальна свідомість не є спрощеним (чи звуженим) повторенням суспільної свідомості, а постає особливим феноменом, що може впливати на духовний розвиток епохи, вести за собою народи, класи, нації.

Але суспільну свідомість не варто уявляти як суму індивідуальних свідомостей. Це – специфічна духовна система, що існує у вигляді різноманітних форм: системи філософських, наукових, художніх, моральних, правових, політичних ідей та уявлень. Її характерною особливістю є відносна самостійність щодо індивідуальної свідомості і суспільного буття. Основу власне суспільної свідомості становлять традиції, моральні норми, громадська думка, настрої, погляди, звичаї, смаки тощо.

Аналіз суспільної свідомості наштовхує нас на побудову складного ланцюга взаємовідношень «історичне мислення – історичне пізнання – історична свідомість», розуміння якого, на наш погляд, спроможне вивести на сутнісні характеристики феномену історичної свідомості і визначити її місце і роль в системі суспільної свідомості. Перш за все, що ми розуміємо під «історичним мисленням»? Будь-який вид мислення, як відомо, є продуктом розвитку знань, уявлень, понять, суджень та умовиводів. Останні накопичуються і поглиблюються зусиллями багатьох поколінь. Тому про зріле історичне мислення слід говорити з позицій цілого комплексу наук про життя людини і суспільства. Мислення будь-якої людини, будь-якої спільноти людей опосередковане розвитком мислення всього людства.

Особливістю історичного мислення є те, що воно перероблює старі ідеї і уявлення і продукує нові. І їх постановка виникає не абстрактно, а в ході реалізації практичних завдань суспільного розвитку і осмислення тих теоретичних проблем, які при цьому виникають. Окрім цього, мислення не тільки формує уявлення про навколишній світ і процеси, що цікавлять людину (спільність, групу людей) але й виявляє у них істотні зв'язки і закономірності. Воно на основі накопичених знань виконує й іншу роботу – прогнозує подальший розвиток, намагається уявити майбутнє. «Щоб зрозуміти історію людства .... з одного боку, і історію тих суспільних відносин, через які воно пройшло у своєму розвитку – з іншого, потрібно піднятися над точкою зору взаємодії, потрібно відкрити, якщо це можливо, той фактор, який визначає собою і розвиток суспільного середовища і розвиток думок» [1,521]. У цьому «піднятися», вміти відкрити визначальний фактор, про який говорить Г. Плеханов, як раз виражається зрілість історичного мислення.

Що стосується другої ланки означеного ланцюга – історичного пізнання, то воно є основою соціального самопізнання. В суспільстві історичне пізнання відіграє ту ж роль, яку в житті і діяльності індивіда відіграє пам'ять. Дякуючи пам'яті людина у змозі берегти і передавати інформацію про все побачене і почуте. Відсутність або втрата пам'яті

ведуть до неспроможності здійснення людиною соціально та індивідуально значущої діяльності. Соціальна потреба, задоволенню якої служить історичне пізнання – це створення необхідних умов для культурного соціально-етнічного самовизначення народу, для усвідомлення ним себе як особливої етнічної спільноти, як особливої цілісності. Але на відміну від індивідуальної пам'яті історичне пізнання існує не як функція індивідуального розуму, не як продукт особистого життєвого досвіду, а як загальнозначиме знання, що відкрите і зрозуміле усім членам даної спільноти. Воно забезпечує зв'язок поколінь, їх спадкоємність створює умови для спілкування, взаєморозуміння і певних форм співробітництва людей в різноманітних сферах соціальної діяльності.

Нарешті, історичне пізнання обумовлюється потребою у прогнозуванні та передбаченні людьми свого майбутнього. По ходу того як людство розчарувалося в релігійно-міфологічних способах передбачення і переставало вірити оракулам і пророкам, воно все більше намагалось віднайти об'єктивні основи для задоволення цієї важливої соціальної потреби. У процесі накопичення історичних знань і винайдення схожості і повторюваності історичних подій і ситуацій люди почали розглядати історичне пізнання як єдину основу для передбачення майбутнього. З тих пір питання про природу, сферу дії і логічну сутність законів історичного розвитку стає одним із центральних проблем історичного пізнання.

І навіть тоді, коли люди ігнорують історичні закономірності і знання, вони відчувають вплив історії. В. Ключевський, не погоджуючись з думкою Г. Гегеля, що історія нікого нічому не навчила, справедливо зауважує: «Хто діє повз неї і всупереч їй, той завжди в кінці жалкує про своє ставлення до неї. Вона поки що вчить не тому, як жити за нею, а як вчитися у неї, вона поки що тільки висікає своїх недалеких або лінивих учнів, як шлунок карає жадібних або безпечних гастрономів, не повідомляючи їм правил здорового харчування, а тільки дає їм відчувати помилки їх у фізіології і захопленні апетитом. Історія – це влада: коли людям добре, вони забувають про неї і своє благополуччя приписують самим собі, коли їм стає погано вони починають відчувати її необхідність і цінувати її благодіяння» [4,132].

Історична свідомість як частина, елемент суспільної свідомості включає в себе перш за все знання історії, а також узагальнення історичного досвіду, уроки історії, ставлення до подій історичного процесу, оцінку фактів, переконання. У той же час змістом історичної свідомості є не тільки події минулого, у ній зосереджені всі три модуси історичного часу – минуле, теперішнє і майбутнє. Розглядаючи і оцінюючи минуле через фокус теперішнього і теперішнє як результат минулого розвитку, воно й майбутнє сприймає як проекцію реальних, абсолютно конкретних процесів і тенденцій, що діють в сучасності, на подальші шаблі розвитку суспільства.

Історична свідомість, яка є важливим засобом наукового розуміння соціальних процесів в історичній перспективі, детермінує прогнозування майбутнього. Але це лише у тому випадку, коли історична свідомість адекватно відображає закономірності історичного розвитку, що можливо лише на основі правди історії. Будь-яка одностороння, суб'єктивна, викривлена інтерпретація фактів, подій, напівправа і замовчування «неприємних» явищ перекручують минуле, а звідси, і майбутнє.

Вже перший погляд на історичну свідомість дає можливість сказати, що предметом, на якому вона виникає, є історична реальність – істо-

ричний процес, явища події, традиції. Історична свідомість є освоєнням історичності людського буття, його усвідомленням. «Клітинкою» сутнісної пов'язаності буття з часом, клітинкою цієї історичності є подія. За висловом М.Хайдеггера, в події буття збувається. Сама ж подія відбувається. Вже у самому слові, яке позначає здійснення буття через подію, корінь слова вказує на минуле, а суфікс – на теперішнє. Отже, в кожній події поєднується історичне й те, що слідом за Хайдеггером почали називати повсякденним. Хайдеггер першим звернув увагу на те, що за своїми смисловими ознаками буття розшаровується на історичність і повсякденність. У своїй роботі «Буття і час» він розглядає це як факт принципової значущості й робить з нього чимало важливих висновків [6]. Для нас важливо те, що історичність М. Хайдеггер витлумачує суто позитивно, а повсякденність подає як «найближчий обрій» і тому як недостатність історичності.

На факт повсякденності особливу увагу звертала французька історична школа «Аналів» («Аналлі» – науковий часопис, навколо якого ідейно об'єдналися близькі за поглядами вчені – історики). Представники цієї школи зосередилися не на історичних ситуаціях, а на становищі пересічних людей в історії, на виявленні притаманних їм уявлень, ліній поведінки тощо. Більш широко, значно перевершивши межі окремої наукової школи, виявилися такі тенденції в Німеччині. Після панування тут у 60–70-х роках ХХ ст. так званої соціально–історичної науки, спрямованої на вивчення передусім соціальних структур і процесів, виник і поширився інтерес до конкретного в історії. Склалася і знайшла значний відгомін у суспільстві «історія повсякденності», або «історія знизу». Фахівці й аматори за досить короткий час створили сотні праць з історії міст, сіл, фірм, окремих сімей, вулиць, навіть будинків. У минулому почали відшукувати сліди повсякдення, яке, виявляється, не таке вже й минуле.

Таким чином, повсякденність сама може бути стверджена й витлумачена як досить стала структура людського буття. Понад те, вона сама може складати предмет історичного інтересу. Отже, відмінність між повсякденністю та історичністю не така вже й принципова, як то гадав М.Хайдеггер. Хоча звичайно вона є. Адже далеко не все, що відбувається виходить у минуле. Те що відбулося, є неоднорідним за своїм смислом. Воно розпадається на те, чого вже нема в наявності (Хайдеггер) і минуле. Й перше не є повністю колишньою повсякденністю, а друге не є чітко зафіксованою у вигляді історії історичністю. Справа тут значно складніша.

Буття людини у часі зовсім не становить собою деякий ланцюг подій. Це – події в їх смислово поєднанні, приналежні буттю разом з їх взаємозв'язком. Уся складність полягає у тому, що саме являє собою цей поєднуючий події зв'язок. На думку одних, це дух, інших – природна або історична закономірність. Можливі й інші варіанти. Ідучи за логікою Хайдеггера, котрий, на нашу думку, найглибше дослідив феномен історичності, можна припустити, що цим поєднуючим щодо різних подій началом виступає здійснення. Саме воно (здійснення буття) спрацьовує як «сепаратор», розділяючи в події те, що увійде до змісту історії, а що стане здобутком минулості.

Власне, те, що відповідає смислу наявної ситуації, в передумовах здійснення цього смислу і в перспективах переростання його в новий смисл, і є моментом історичності. Й тут немає неперехідної межі між історичністю та повсякденністю. Зі зміною ситуації повсякдення може стати історичним, а історичне – повсякденним. Наприклад, те що було повсякденням

за життя К. Маркса, Т. Шевченка або В. Стуса, стало згодом предметом історичного інтересу, предметом тлумачень і перетлумачень. А історичні за своїм значенням рішення урядів і парламентів сприймаються вже як повсякденність політичного життя.

Але найяскравішим утіленням історичності людського буття є звичайно не самі по собі події, а їх ущільнення, їх смислова рівнодіюча. Це можна назвати історичним смисловим шаром буття, який виступає щодо людей певною загальною вимогою, визначає їх спосіб мислення й поведінки (закони історії, розвиток світового духу, історична доля тощо). Звертання до цього смислового шару пробуджує громадські та національні почуття, формує певні духовні структури, ладні зробити нас здатними до історичної відповідальності.

Але надмірна «зануреність» в цей шар може призводити й до небажаних наслідків. «Історія, – зазначав Ф. Ніцше, – оскільки вона сама перебуває на службі у життя, підпорядкована неісторичній владі тому не може й не повинна стати, з огляду на її таке підпорядковане становище, чистою наукою на зразок, наприклад, математики. Питання ж про те, якою мірою життя потребує послуг історії, є одним з найважливіших питань, пов'язаних з турботою про здоров'я людини, народу й культури. Позаяк через надмір історії життя руйнується й вироджується, а слідом за ним вироджується й сама історія» [5,168]. Але поруч з цим, Ф. Ніцше підкреслює і необхідність історії для життя, справедливо наголошуючи при цьому на необхідності осмисленого і урівноваженого ставлення до неї. У цьому є великий сенс.

Адже звернення до історії ніколи не буває «суцільним», а завжди є конкретним. «Історії належить той, хто живе потрійно, – пише Ф. Ніцше, – як істоті діяльній і такій, що прагне, як істоті, що зберігає і шанує, і як істоті, що страждає й потребує звільнення. Цій потрійності ставлення відповідає потрійність родів історії. Відтак можна розрізняти монументальний, антикварний та критичний роди історії» [5,168].

Монументальне ставлення до історії означає пошук у минулому «вершинних» подій та історичних постатей великого масштабу, які могли б правити за зразок і стимул до справді історичних звершень. Антикварне ставлення до історії обмежується інтересом до всього історично конкретного, але локального і незначного за своїм масштабом – до звичаїв, обрядів, пісень, предметів побуту, історичних пам'яток тощо. Причому все це є предметом антикварного інтересу до історії, є цілком рівноправним у смисловому відношенні. Нарешті критичне ставлення до історії полягає у перегляді оцінок історичних подій, у знеціненні визнаних раніше історичних діячів тощо.

Наш колишній і сучасний досвід спілкування з історією, її смисловим шаром, показує слушність висновків Ф. Ніцше. Якщо проаналізувати, що писалося і говорилося у нас хоча б в останні п'ять – сім років, то неважко встановити наявність усіх трьох підходів до історії. Це правда, всі вони, особливо «монументальний» та «критичний» спрямовані на різні історичні періоди: одні цілковито героїзуються, інші тлумачаться як суцільне історичне небуття. Внаслідок цього складаються умови для нових деформацій історичної пам'яті народу, а отже, й передумови для нових історичних схиблень і манівців.

Цікаві думки щодо ставлення до історії у зв'язку з цим висловлював М. Грушевський розмірковуючи над тим, на яких засадах повинно вестись викладання історії в школі. Усвідомлюючи, що при викладанні історії не-

минуче виявляється вибіркоким, український історик, вважав необхідним, щоб у школі історія розглядалась «з позицій людства», щоб наголошувалося передусім на прикладах людської солідарності, успішного подолання конфліктів. Важливо, щоб інтерес дітей та юнацтва зосереджувався на таких історичних постатях як Лао-цзи, Будда, Сократ та інші.

Література

1. Гадамер Г.–Г. Істина і метод. Основи філософської герменевтики. Кн. 1–2. – К., 2000. – Кн.1. – 310 с.
2. Горбатенко В. Стратегія модернізації суспільства. Україна і світ на зламі тисячоліть. – К.: «Академія», 1999. – 240 с.
3. Губерський Л., Андрущенко В., Михальченко М. Культура. Ідеологія. Особистість: Методолого – світоглядний аналіз. – К.: Знання України, 2002. – 580 с.
4. Колінгвуд Р.Ж. Ідея історії. – К., 1996. – 300с.
5. Пиаже Ж. Избранные психологические труды. – М.: Международ.пед.акад., 1994. – 680 с.
6. Хайдеггер М. Время и бытие: Статьи и выступления. – М.: Республика. 1993. – 345 с.

Вашкевич В.Н. Феномен исторического сознания: социально-философский анализ

Рассматривается историческое сознание как составная часть общественно-го сознания. Раскрывается механизм исторического сознания, подчеркивается, что содержанием исторического сознания являются не только события прошлого, в нем сосредоточены все три модуса исторического времени – прошлое, современное и будущее. Рассматривая и оценивая прошлое через фокус современного и современное как результат прошлого развития, оно и будущее воспринимает как проекцию реальных, абсолютно конкретных процессов и тенденций, которые действуют в современности, на дальнейшие ступени развития общества.

Ключевые слова: историческое сознание, общественное сознание, историко-культурная традиция, историческое познание.

Vashkevych, V.M. Phenomenon of the historical consciousness: social and philosophical analysis

Review of the historical consciousness as an integral part of the public consciousness. Expanded is the mechanism of the historical consciousness, and it is underscored that the content of the historical consciousness is not only events of the past, but all three modes of the historical tenses are concentrated in it – the past, the present and the future. While reviewing and assessing the past through the focus of the present past, and the present as the result of the past, the consciousness perceives the future as projection of the real and quite concrete processes and tendencies existent in the contemporary times upon the further rungs of the public development.

Key words: the historical consciousness, a public consciousness, historical and cultural tradition, historical cognition.